

Марта ЯРЕМКО

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ЮГОСЛАВІЇ 27 БЕРЕЗНЯ 1941 р.

У статті проаналізовані наслідки державного перевороту 27 березня 1941 р. Розглянуто роль командувача військово-повітряними силами Бори Мірковіча в організації перевороту та його стосунки з британськими спецслужбами. З'ясовано ставлення хорватських політиків і позицію лідера Хорватської селянської партії Владко Мачека до березневих подій. Досліджено реакцію Німеччини та її подальшу політику щодо Югославії.

Ключові слова: *Югославія, уряд, внутрішня політика, державний переворот, Душан Сімовіч.*

Постановка проблеми. Убивство короля Олександра в Марселі у 1934 р. вплинуло на зміну зовнішньої політики Югославії, яка коливалася між пробританською та пронімецькою. Регент князь Павло намагався в будь-який спосіб запобігти вступу Югославії у війну. Водночас він приділяв велику увагу подоланню сербо-хорватського конфлікту, який хоча й послабився, але не зник остаточно після укладення угоди Д. Цветковіча – В. Мачека у 1939 р. Ситуація ускладнювалася міжнародним напруженням у регіоні.

Аналіз останніх досліджень показує, що підготовка і проведення державного перевороту 27 березня 1941 р. в Югославії частково привертала увагу дослідників. Якоб Хоптнер підкреслив роль Бори Мірковіча в організації березневих подій [12]. Алан Пальмер акцентував увагу на ролі британських спецслужб у підготовці путчу [16]. Девід Стеффорд розглядав переворот як проєкт британської дипломатичної місії, Форін-офісу й Управління спеціальних операцій [18]. Аналізуючи березневі події в Югославії,

Маркус Таннер зосередив увагу на сербо-хорватському протистоянні та на постаті хорватського лідера Владка Мачека [19]. Марсія Кураповна розглянула роль британських зв'язкових місій і реакцію Адольфа Гітлера на події в Белграді. Вона підкреслює, що “сербське населення захоплено вітало переворот” [14, 109].

У радянській історіографії про державний переворот 27 березня 1941 р. писали В. Фомін [8], Г. Славін [6], Д. Сев'ян [5], Ю. Гіренко [1; 2]. Ю. Гіренко вважав державний переворот вимушеним кроком югославської буржуазії. “Враховуючи обставини в країні та широке незадоволення народних мас, прагнучи не допустити революційного вибуху, що могло б призвести до краху буржуазного ладу в країні, група вищих офіцерів повалила уряд Цветковича – Мачека” [2, 86]. Дослідник наголошує, що “несподіваний поворот подій у Югославії, щодо якої ватажки третього рейху розробляли плани “мирного” захоплення, довів Гітлера до шалу” [2, 87]. Загалом висновки радянської історіографії зводилися до одного: повалення “антинародного, профашистського” уряду Д. Цветковича – В. Мачека та підписання радянсько-югославського договору було великою політичною перемогою демократичних, антифашистських сил Югославії, в авангарді яких ішли комуністи.

Мета статті – дослідити державний переворот 27 березня 1941 р., охарактеризувати його наслідки для майбутнього країни, проаналізувати позицію хорватських лідерів та їхню роль у березневих подіях.

Джерельну основу статті склали мемуари британського прем'єр-міністра В. Черчілля [10], опубліковані документи королівського югославського уряду за 1941 – 1945 рр. [3], матеріали преси США [9] та ін. [4; 11].

14 лютого 1941 р. прем'єр-міністр Югославії Драгіша Цветкович і міністр закордонних справ Олександр Цінцар-Маркович зустрілися з А. Гітлером із приводу приєднання до “осі Берлін – Рим – Токіо”. Після таємної поїздки 4 березня регента князя Павла до резиденції А. Гітлера Берхтесгаден у Німеччині та до Б. Муссоліні у Римі, Д. Цветкович й О. Цінцар-Маркович 25 березня 1941 р. у Відні поставили підписи під протоколом про приєднання Югославії до Троїстого пакту [2, 87]. Цим вони підтвердили, що їхня країна відтепер буде поділена відповідно

до “нового кордону” в Європі після німецького завоювання. Угорщина, Румунія, Болгарія вже були членами пакту [17, 96]. Це й стало причиною державного перевороту, який на той час вже визрівав серед офіцерських кіл Белграда.

Більшість дослідників схильні вважати, що план перевороту був розроблений за участю британської розвідки. До цього часу політика Великої Британії щодо Югославії змінилася. Якщо раніше офіційний Лондон погоджувався на її нейтралітет, то тепер на неї чинився тиск до більш активної позиції у війні з Німеччиною. Підписання Югославією Троїстого пакту означало для Великої Британії знищення будь-яких планів зі створення Балканського фронту. Коли британські урядові кола зрозуміли, що підписання пакту є неминучим, вони мобілізували свої сили для запобігання цьому. Ці зусилля включали як дипломатичний тиск, так і політичну акцію.

Сер Сесіль Перротт, вихователь неповнолітнього короля Петра в маєтку Карагеоргієвичів, у своїх спогадах писав, що Хюдж Далтон, голова Управління спеціальних операцій, чекав такого повороту подій. Це унікальний випадок, коли Форін-офіс, британська дипломатична місія, Управління спеціальних операцій організували переворот проти уряду, з яким вони мали більш, ніж дружні відносини.

Британський прем'єр-міністр із підозрою ставився до дій князя Павла, тому за кілька місяців до перевороту дав розпорядження британським агентам налагодити контакт із потенційно дисидентськими групами Белграда. Британський військово-повітряний аташе А. МакДональд став другом генерала Б. Мірковіча (1884 – 1969), який був командувачем югославської авіації [16, 377].

Здійснення перевороту значною мірою було результатом роботи капітана А. МакДональда, який працював разом із генералами військово-повітряних сил Югославії Д. Сімовічем і Б. Мірковічем [16, 377]. На думку Елізабет Баркер, А. МакДональд був головною контактною особою. Йозо Томашевіч уважав, що головну роль у цих подіях відіграв помічник військово-повітряного аташе й оперативник британських спецслужб Белграда Т. Маплбек. Вирішальний момент, згідно з версією Й. Томашевіча та Д. Стеффорда, прийшов тоді, коли 26 березня Т. Маплбек

переконав Б. Мірковіча здійснити переворот без зволікань протягом 48 годин [18, 415].

Події 27 березня Б. Мірковіч згадував під час промови в Лондоні (1951). У ній він наголосив, що ідея перевороту з'явилася в нього ще у 1938 р., і він її обговорював відкрито з більшістю генералів і з військовим міністром¹ Міланем Недічем. “Увесь план був у мене в голові – нічого на папері. 26 березня о 2 годині дня я остаточно вирішив щодо наступної ночі. Я пішов до офісу генерала Д. Сімовіча і звідти видав свій наказ” [16, 377].

Організуючи переворот, Б. Мірковіч покладався на підлеглих йому офіцерів із військово-повітряних сил і членів Клубу офіцерів резерву Белграда. До речі, саме у цьому клубі він познайомився із британським військовим аташе, лейтенантом К.С. Кларком і військово-повітряним аташе А. МакДональдом. До цієї групи входили також вищі офіцери школи Генерального штабу. Вони гуртувалися довкола майора Жівана Кнежевіча, який тоді був командиром гвардійського стрілецького батальйону. Входили сюди і зв'язкові між генеральним штабом й опозицією. Один із них був братом майора, професор Радое Кнежевіч – репетитор короля Петра з французької мови та секретар Виконавчого комітету Демократичної партії. Через Сербський культурний клуб він налагодив контакти з інтелігенцією Белградського університету, яка зосереджувалася довкола відомого історика професора Слободана Йовановіча.

Успіх перевороту був забезпечений, бо Б. Мірковіча підтримували різні верстви населення. Серед сербів – старше покоління генералів, інтелігенція, ліві студенти, опозиція, армія, військово-повітряні сили, православна церква. Також він мав підтримку серед хорватів і словенців, які були переконані, що підписання пакту – це зрада старих союзників і приречення Югославії до ганьби та штрафів [12, 254 – 255].

Увечері 26 березня член уряду В. Черчілля, зв'язковий офіцер із сербами з 1916 р. Л. Амері, виступив по радіо з Лондона зі зверненням до сербів, “які протягом століть гніту

¹ У 1968 р. Б. Мірковіч, живучи в Лондоні, отримав пенсію від британського уряду. З цієї нагоди він сказав, що передавав британцям інформацію, отриману від югославської розвідувальної місії Берліна.

підтримували полум'я національного духу живим". Це було заклик до початку дій і мало великий вплив на офіційний Белград [16, 377].

Коли переворот став довершеним фактом, додатковими союзниками нового уряду стали генерал Петар Жівковіч, прем'єр-міністр під час періоду диктатури короля Олександра, та його брат генерал Дімітріє Жівковіч. Вони підтримували генерала Боголюбів Іліча, командувача Другої армії зі штабом у Сараєво, який брав участь у перевороті та згодом отримав портфель військового міністра. Кожен із цього старшого покоління генералів мав свої причини скасування регентства. Для когось це було звільненням чи відправленням у резерв із зарплатнею, але без статусу, для інших – продовженням військової служби в невеликих районах із метою не допустити їх до політичної діяльності. Окрім того, вони несхвалювали та неприймали політику князя Павла.

До 26 березня всі прихильні до Б. Мірковіча групи були готові розпочати переворот й очікували на сигнал. Штаб-квартира путчистів розміщувалася на базі військово-повітряних сил у Земуні (тепер у складі Белграда). У їх розпорядженні був поштовий, телеграфний і телефонний інспектор, який мав перервати зв'язок між Белградом і рештою країни з початком перевороту. Б. Мірковіч та його союзники мали благословення від Сербської православної церкви [12, 256].

Удосвіта 27 березня Б. Мірковіч почав діяти. Танки й артилерія вийшли на всі головні вулиці столиці. У супроводі офіцерів військово-повітряних сил генерал Д. Сімовіч зайняв військове міністерство. Першочерговим завданням було змусити прем'єра Д. Цветковіча подати у відставку [16, 377]. По радіо передавалася відозва та декларація, які проголошували скинення уряду й завершення періоду регентства [3, 43]. Б. Мірковіч, який не мав жодного наміру брати політичну владу в свої руки, повернувся на аеродром у Земун, залишивши уряд Д. Сімовічу [16, 378]. До другої години дня військові зайняли всі стратегічні позиції [9, 6].

Для 17-річного короля Петра II ці події стали несподіванкою. Він був здивований, почувши по радіо, що бере королівську владу в свої руки [19, 138]. Незважаючи на те, що у путчі було задіяно багато військових і політиків, події

27 березня стали несподіванкою як для Петра II, так і для інших політичних діячів, членів королівської родини.

Важливу роль у тогочасному югославському політикумі посідав В. Мачек, перший заступник прем'єр-міністра Югославії та лідер Хорватської селянської партії. Він прибув до Загреба 26 березня о 10 годині вечора. Уранці наступного дня по телефону отримав від міністра фінансів Юрая Шутея інформацію, що група військових під керівництвом генерала Б. Мірковича формує новий урядовий кабінет і наполягає на включенні до нього 4 хорватів із попереднього уряду – Ю. Шутея, Бориса Смольяна, Івана Андреса, Йосипа Торбара. Проте хорватські політики відмовилися увійти в новий уряд без його згоди. Події в Загребі розгорталися неймовірно швидко. В. Мачек попросив Ю. Шутея передзвонити через дві години, а за цей час він планував зустрітися з віце-президентом Хорватської селянської партії Августом Кошутічем й її генеральним секретарем Юрієм Крневічем, котрих по телефону запросив додому. Повернувшись до вітальні, він побачив голову загребської поліції Вікерта, що мав повідомлення від князя Павла, який у той час перебував на залізничній станції Загреба [12, 259 – 260].

Зустрівшись із князем Павлом, В. Мачек запропонував йому залишитись у Хорватії. При цьому наголосив, що військові загони, розташовані в Загребі, мають бути мобілізовані на його підтримку. На думку хорватського політика, це мало зміцнити позиції регента проти змовників у Сербії. Однак князь Павло відмовився від цієї ідеї. Однією з причин було те, що його дружина Ольга з дітьми перебувала у Белграді й він турбувався за їхню безпеку [19, 138 – 139].

Перед тим, як залишити Загреб, князь Павло через консула звернувся до британського уряду за дозволом отримати статус біженця у британській колонії. Опівдні 27 березня регент залишив Загреб. На прохання князя хорватський бан Іван Шубашіч поїхав разом з ним. Завданням останнього було оцінити реальну ситуацію столиці та домовитися про умови, за якими хорватські міністри працюватимуть у новому кабінеті. Увечері того ж дня королівський потяг із князем Павлом та І. Шубашічем прибув до Земуна. Генерал Д. Сімовіч, який зустрічав потяг, негайно ескортував регента до військового

міністерства. Там князь Павло разом із Раденком Станковічем й Іво Перовічем, королівськими намісниками неповнолітнього короля Петра II, підписав документ про відмову від регентства. Близько десятої вечора князь разом із сім'єю поїхав до Греції [12, 261 – 266]. Згодом вони були відправлені до Кенії, а через кілька місяців їм дозволили переїхати до Південно-Африканського Союзу [14, 108].

Переворот поставив перед В. Мачеком складну дилему. Він був особисто лояльним і відданим регенту, який завершив переслідування з боку влади у 1935 р. і невпинно працював, щоб подолати ворожнечу між сербами та хорватами. Лідер Хорватської селянської партії боявся, що сюжет перевороту був розроблений тим самим колом сербських націоналістів, які були в опозиції до конкордату з Ватиканом у 1937 р. та до угоди 1939 р.

Проблема полягала в тому, що князь Павло повернувся до Белграда добровільно. Цей жест був визнанням легітимності перевороту. Відмова приєднатися до нового кабінету створила небезпеку занурення країни у криваву війну. Генерал Д. Сімовіч наполегливо у телефонній розмові переконував В. Мачека приєднатися до нового уряду та запевняв його, що угода 1939 р. залишається в силі. Окрім того, він пообіцяв розширити компетенції Хорватської бановини. Після обіцянки нового прем'єра укласти угоду з Німеччиною, В. Мачек увійшов до складу уряду [19, 139 – 140].

Новий кабінет на чолі з Д. Сімовічем був утворений 27 березня. Заступниками прем'єр-міністра були призначені В. Мачек і колишній ректор Белградського університету, президент Сербської академії наук професор Слободан Йовановіч, міністром закордонних справ став сербський радикал Момчіло Нінчіч, військовим та військово-морським міністром – генерал Боголюб Іліч, міністром внутрішніх справ – Сучан Будіславлевіч, який був лідером Сербської незалежної демократичної партії, колишнім членом кабінету Д. Цветковіча, що пішов у відставку в зв'язку з приєднанням Югославії до Троїстого пакту [8, 43 – 44].

Після формального анулювання тристороннього пакту у Белграді почали збиратися численні демонстрації. Їх учасники скандували гасла на підтримку Великої Британії, трошили вікна в німецькому туристичному агентстві, яке одночасно було

штабом гестапо, розшматували прапор зі свастикою [7, 92 – 93]. Масові мітинги пройшли під гаслами “*Volje rat nego pakt!*”, “*Volje grob nego gob!*” (“Краще війна ніж пакт!”, “Краще могила ніж рабство!”). Демонстрації на підтримку перевороту проходили також у Цетиньє, Подгоріці, Спліті, Скоп’є, Крагуєваці та інших великих містах [15, 50 – 51].

Реакція Лондона на переворот була миттєвою. Ще 27 березня на зустрічі консервативної партії В. Черчилль заявив, що “сьогодні зранку Югославія віднайшла свою душу” [9, 27]. Офіційний Лондон назвав це “першою головною політичною поразкою німців на континенті”. У Франції, почувши про переворот, невідомі поклали у Марселі квіти на місці вбивства короля Олександра та міністра закордонних справ Франції Луї Барту [9, 6].

У день підписання пакту патріарх Сербської православної церкви Гаврило Дожіч висловив протест князю Павлу, а згодом виступив по белградському радіо зі закликом до всіх сербів об’єднатися навколо віри: “Сьогодні перед нашою нацією знов постає питання її долі. І сьогодні зранку це запитання отримало відповідь. Ми вибираємо небесне королівство – королівство правди, правосуддя, національно сильне та вільне. Ця вічна ідея знаходиться у серцях усіх сербів і зберігається нашою церквою” [13, 113].

Цей переворот зірвав німецькі задуми щодо планів “Маріта” та “Барбаросса”. Операція “Барбаросса” була відкладена на чотири тижні. Коли у Німеччині готувалися до війни, у Белграді продовжувалася небезпечна ейфорія. Мешканці столиці вітали короля Петра II, продовжували співати патріотичних пісень і розмахувати прапорами при будь-якій нагоді.

Міністри новоутвореного уряду все ще сподівалися на нейтралітет Югославії. 30 березня Д. Сімовіч відмовився прийняти Е. Ідена, який перебував у Афінах, побоюючись, що німці сприймуть візит британця як ворожий акт [16, 378]. Але вже через два дні він погодився таємно зустрітися з головою британського імперського генерального штабу фельдмаршалом Джоном Діллом, який прилетів із Афін до Белграда. Попри усі намагання британців, угоду з Югославією укласти не вдалося [16, 378].

Хоча до влади прийшов новий уряд, але його політика кардинально не змінилася. Позиція уряду Д. Сімовіча вже не цікавила А. Гітлера. Березневі події в Югославії зруйнували плани німецького генерального штабу, який готувався до проведення операції “Барбаросса”. А. Гітлер уважав, що після приєднання Югославії до Троїстого пакту, південний балканський фланг забезпечений. Незаплановані виступи по країні та державний переворот змусили німецького лідера відступити від своїх планів і діяти спонтанно. Якби не переворот у Югославії, то операція “Барбаросса” розпочалася би значно швидше. А. Гітлер згодом зазначить: “...якщо б державний переворот відбувся під час “Барбаросси”, то наслідки для нас, швидше за все, були б значно серйозніші” [4, 361]. Через місяць у розмові з німецьким дипломатом Фрідріхом фон Шуленбургом А. Гітлер скаже: “Югославський путч був для нас громом серед ясного неба. Коли мені повідомили про нього ранком двадцять сьомого, то я подумав, що це жарт” [10, 213].

Белградські події 27 березня зруйнували всі надії А. Гітлера про створення об'єднаної групи Балканських країн, приєднаних до держав Осі. Німецький фюрер не мав наміру співпрацювати з новим урядом. На нараді 27 березня 1941 р. він заявив: “...Не приймати до уваги зі сторони нового уряду запевнянь про лояльність, а провести підготовку для знищення збройних сил Югославії й її як держави. Політично важливо, щоб удар проти Югославії був нанесений із усією жорстокістю, а її воєнна поразка має наступити блискавично... По зовнішньополітичній лінії... не буде висунутий ультиматум... Наступ почнеться відразу ж, як тільки будуть підготовлені необхідні для цього матеріали та сполучення” [4, 361 – 362].

Схема блискавичної війни проти Югославії була накреслена з поспіхом, а операцію “Маріта”, яка була направлена проти Греції, було змінено відповідно до нових обставин [11, 63].

Висновки. Державний переворот у Белграді 27 березня 1941 р. змінив хід не лише югославської, але й європейської історії. Розроблений і профінансований британською розвідкою, він здобув чимало прихильників серед сербських військових. Вагомою причиною такого ставлення сербів до регента Павла та уряду Д. Цветковіча була політика примирення з хорватами, що викликала

антипатію у сербського генералітету та націоналістів загалом. Переворот був схвалений мешканцями не лише Белграда, але й багатьох інших югославських міст. Німеччина сприйняла його як виклик, що й спричинило вступ Югославії у Другу світову війну.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми є дослідження впливу березневих подій на сербо-хорватські відносини, а також з'ясування значення державного перевороту у Белграді для перебігу Другої світової війни.

Джерела та література

1. Гиренко Ю.С. Советско-югославские отношения : Страницы истории / Ю.С. Гиренко. – М. : Международные отношения, 1983. – 191 с.
2. Гиренко Ю.С. Сталин – Тито / Ю.С. Гиренко. – М. : Политиздат, 1991. – 432 с.
3. Николић К. Владе Краљевине Југославије у Другом Светском Рату. 194 – 1945 / К. Николић. – Белград : Институт за савремену историју, 2008. – 275 с.
4. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов // Под ред. К.П. Горшенина – М. : Государственное Издательство Юридической литературы, 1954. – Т. 1. – 936 с.
5. Севьян Д.А. Из истории Союза коммунистов Югославии. 1919 – 1945 / Д.А. Севьян. – М. : Мысль, 1982. – 213 с.
6. Славин Г.М. Освободительная война в Югославии (1941 – 1945 гг.) / Г.М. Славин. – М. : Наука, 1965. – 152 с.
7. Уест Р. Иосип Броз Тито: власть силы / Р. Уест. – Смоленск : Русич, 1998. – 512 с.
8. Фомин В.Т. Подготовка немецко-фашистской агрессии против Югославии (1937 – 1941 гг.) / В.Т. Фомин // Вопросы истории. – М., 1957. – № 6. – С. 28 – 49.
9. A Nation's Fight for Survival : The 1941 Revolution and War in Yugoslavia as Reported by the American Press. – New York : The American Press, 1944. – 264 p.
10. Churchill W. The Second World War / W. Churchill. – New York : Rosettabooks LLC, 2002. – V. 3 : The Grand Alliance. – 1104 p.
11. Hitler's War Directives 1939 – 1945 / ed. by H.R. Trevor-Roper. – London : Sidgwick and Jackson, 1964. – 229 p.
12. Hoptner J.B. Yugoslavia in Crisis. 1934 – 1941 / J.B. Hoptner. – New York : Columbia University Press, 1962. – 328 p.
13. Judah T. The serb: history, myth and the destruction of Yugoslavia / T. Judah. – New Haven : Yale University Press, 2000. – 350 p.
14. Kurapovna M.K. Shadows on the Mountain. The Allies, the Resistance and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia / M.K. Kurapovna. – Hoboken ; New York : John Wiley & Sons, 2009. – 336 p.

15. Morrison K. Montenegro. A modern history / K. Morrison. – London ; New York : IB Tauris, 2009. – 320 p.

16. Palmer A. Operation Punishment / A. Palmer // History of the Second World War. – Part 14. – 1973. – P. 374 – 392.

17. Singleton F.B. Background to Eastern Europe / F.B. Singleton. – Oxford : Pergamon Press, 1965. – 226 p.

18. Stafford D. SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941 / D. Stafford // Slavic Review. – Vol. 36. – 1977. – No. 3. – P. 399 – 419.

19. Tanner M. Croatia. A nation forged in war / M. Tanner. – New Haven ; London ; Yale University Press, 1997. – 384 p.

Яремко Марта. Государственный переворот в Югославии 27 марта 1941 г. В статье проанализированы последствия государственного переворота 27 марта 1941 г. Рассмотрена роль командующего военно-воздушными силами Боры Мирковича в организации переворота и его связи с британскими спецслужбами. Выяснено отношение хорватских политиков к событиям 27 марта 1941 г. Исследована реакция Германии и ее дальнейшая политика в отношении Югославии.

Ключевые слова: Югославия, правительство, внутренняя политика, государственный переворот, Душан Симович.

Yaremko Marta. Yugoslav coup d'état of March 27, 1941.

The article analyzes the Yugoslav coup d'état of March 27, 1941 and its consequences. The role of Bora Mirković, the general brigadier of the Royal Yugoslav Air Force in organizing the coup d'état and his relation with the British Secret Intelligence Service have been considered. The attention is paid to the Croatian politics attitude towards the March events. German reaction and its proceeding policy towards Yugoslavia are investigated.

Key words: Yugoslavia, government, internal policy, coup d'état, Dušan Simović.